अध्याय एक

शोधको परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

भाषाका सम्बन्धमा नयाँ नयाँ कुराको खोजी गर्न, भाषाको इतिहास, प्रयोग र उपलब्धिबारे व्याख्या तथा विश्लेषण गरी नवीनतम तथ्य पहिल्याउन गरिएको शोधकार्यलाई नै अनुसन्धान भनिन्छ (भट्टराई, २०६५, पृ. १) । त्यसैले अनुसन्धान शब्दको अर्थ नै कुनै विषय, विचार वा धारणाका सम्बन्धमा राम्ररी खोज गर्नु भन्ने हुन्छ । अनुसन्धान शब्दको पर्यायवाची शब्दका रूपमा शोध, अन्वेषण, गवेषणाजस्ता शब्दहरू पनि प्रयोग भएको देखिन्छ । प्रतीयमान अर्थमा ‘ शोध ’ शब्दले शैक्षिक, प्राज्ञिक एवम् भाषिक क्षेत्रमा देखा परेका समस्याहरूको समाधान गर्ने कुरालाई पनि सम्बोधन गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ (पूर्ववत्, २०६५, पृ.१) । अतः कुनै विषय, विचार एवम् धारणा आदि क्षेत्रमा जब कुनै समस्या देखापर्छ त्यहाँनेर अनुसन्धान (शोध) को आवश्यकता पर्दछ । यस्तो अनुसन्धान समसामयिक र ज्वलन्त रूपमा देखा परेका समस्यामा केन्द्रित हुनुपर्दछ । उपर्युक्त सैद्धान्तिक पक्षहरूको अध्ययनका आधारमा हेर्दा कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कविता विधामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । जुनसुकै र जस्तोसुकै कविताको पनि सर्वप्रथम शब्दार्थ ज्ञान आवश्यक हुन्छ । यसको ज्ञान नभएसम्म त्यसको विश्लेषण सम्भव छैन । शब्दज्ञान नभएमा यसको रसास्वादमा बाधा समेत पर्ने भएकाले शब्दज्ञान नै महत्त्वपूर्ण कार्य मानेर यस दिशातर्फको कार्यमा प्रस्तुत शोधप्रस्ताव तयार भएको हो र यसै अनुसार शोधपत्र पनि तयार गरिएको छ ।

कविताका श्लोकमा वाक्यात्मक कोटिमा आएर शब्द कुन पदवर्गका रूपमा के-कसरी प्रयोग हुन्छन् भन्ने कुराको जानकारी नहुने पाठकहरूका लागि बोध र रसास्वादका सन्दर्भमा जटिल समस्याको विषय हुने गरेका छ । यसका साथै त्यस्ता शब्दहरूको वास्तविक अर्थ पत्ता लगाई बुझ्न र प्रयोग गर्न समेत समस्या उत्पन्न हुने गरेको छ । शब्दको मूल स्रोत वा मूल रूप बोध भएपछि मात्र शब्दको वास्तविक र सान्दर्भिक अर्थ बोध हुन्छ, जसले गर्दा विद्यार्थीहरूलाई भाषिक सीपहरूको ज्ञान गर्न र शिक्षकलाई उक्त विषयको शिक्षण गर्न सहज हुन्छ । यसर्थ शब्दार्थबारे सबै जानकार हुनु पर्दछ ।

१.२ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित समस्यामा केन्दित रहेको छ :

(१) कक्षा दशको नेपाली किताबको कविताहरूमा के-कस्ता शब्दहरू प्रयोग भएका छन् ?

(२) ती शब्दहरूको शब्दवर्गगत स्थिति कस्तो छ ?

(३) त्यस्ता शबदहरूको स्रोतगत स्थिति कस्तो छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

उपर्युक्त समस्याहरूको समाधान प्रस्तुत गर्नु यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ । शोधपत्रका उद्देश्यहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

(१) कक्षा दशको नेपाली कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दहरू सङ्कलन गर्नु,

(२) सङ्कलित शब्दको शब्दवर्गगत स्थिति देखाउनु,

(३) उक्त शब्दहरूको स्रोतगत स्थिति देखाउनु,

१.४ शोधकार्यको औचित्य र महत्व

नेपाली भाषाको जननी संस्कृत भाषा मानिन्छ । नेपाली भाषा र साहित्यको अध्ययन अध्यापन गराउँदा तत्सम र आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग हुने गर्दछन् । अन्ततः संस्कृत भाषाबाट धेरै शब्दहरू प्राप्त गरेर नै नेपाली भाषा पुष्ट भएको छ । संस्कृत भाषाबाट नेपालीमा आउँदा रूप फेरिएर आएका शब्दलाई तद्भव शब्द भनिएको छ (अवस्थी र शर्मा, २०५५, पृ. १३८) । तद्भव शब्द सामान्यतया संस्कृतबाट प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका छन् । साहित्यकार, भाषाशास्त्री एवम् अन्य लेखकहरूले आ-आफ्ना लेख रचनाहरूमा तत्सम, तद्भव, आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग गर्ने गरेका छन् । यसरी शब्दहरू प्रयोग गर्ने क्रममा तद्भव शब्दहरू बढी प्रयोग हुनु, ती शब्दहरूको संस्कृत मूलरूप थाहा नहुनु, अत्याधिक जटिल शब्दहरू प्रयोग हुनुले नेपाली भाषा र साहित्यका पाठक, श्रोता एवम् प्रयोगकर्तालाई दुर्बोध्यता र भाषिक विकर्षणतिर धकेले जस्तो हुने गरेको छ । यी र यस्ता कुराहरूलाई ध्यानमा राखेर कुन कृतिमा कस्ता कस्ता शब्द प्रयोग भएका छन् ? ती शब्दहरूको स्रोत कुन हो? तिनका वर्ग के के हुन ? आदि जस्ता समस्यामा केन्द्रित भई गरिएका यस्ता अध्ययनले भाषा साहित्यानुरागी पाठक तथा शिक्षक विद्यार्थीहरूको लागि सहित्यिक अध्ययन अध्यापनतर्फ आकर्षित बनाउन मद्दत गर्दछ । शब्दहरूको समुचित अध्ययन गरिने यस शोधकार्यले सम्बन्धित तहमा प्राप्त कठिनतालाई केही सरलता हासिल गराउने छ ।

प्रस्तुत शीर्षकको शोधकार्यमा कक्षा दशको नेपाली किताबमा समाविष्ट कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दहरूलाई अकारादि वर्णनुक्रमका आधारमा व्यवस्थित गरी राखिएको छ । त्यसपछि पदवर्ग छुट्याई व्युत्पन्न शब्दको बनोट प्रक्रिया समेत प्रस्तुत गरिएको यो शोधकार्य स्वतः औचित्यपूर्ण र महत्वपूर्ण रहेको छ । भविष्यमा ती शब्दहरूले विभिन्न सन्दर्भमा आएर के कसरी भाषागत अभिव्यक्तिको कार्य गर्दछन् भन्ने कुरामा जानकारी लिन चाहने सम्पूर्ण व्यक्तिहरू, पाठक, विद्यार्थी शिक्षक पाठ्यक्रम निर्माता तथा पाठ्यपुस्तक तयार गर्ने विद्वानहरू समेतका लागि यो शीर्षकको शोधपत्र महत्वपूर्ण र उपयोगी रहने विश्वास लिइएको छ ।

१.५ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यो शोध कार्य नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा तयार पारिएको कक्षा दशको २०७४ सालको नयाँ पाठ्यक्रमअनुसार लागु गरिएको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दहरूको स्रोत र वर्गका आधारमा अध्ययन गर्ने कार्यमा मात्र केन्द्रित रहेको छ । यो अनुसन्धान कक्षा १० को नेपाली किताबको कविता विधामा प्रयुक्त शब्दहरूको शब्दवर्ग र शब्द स्रोतमा मात्र सीमित रहेको छ ।

१.६ शोधपत्रको रूपरेखा

अध्याय एक : शोधको परिचय

अध्याय दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा पूर्वकार्यको समीक्षा

अध्याय तीन : अध्ययन विधि र प्रक्रिया

अध्याय चार : व्याख्या र विश्लेषण

अध्याय पाँचः सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

सन्दर्भसूची

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा पूर्वकार्यको समीक्षा

२.१ शब्दभण्डारका सन्दर्भमा भएका पूर्वकार्यको समीक्षा

शब्दहरूको समूहलाई शब्दभण्डार भनिन्छ (शर्मा, २०५४ पृ. ७३) । शब्द अभिव्यक्तिको मुख्य स्रोत हो । शब्द वर्ण वा वर्ण समूहबाट बनेको सार्थक एकाइ हो । शब्द आफैमा स्वतन्त्र हुनुका साथै प्रयोग योग्य पनि हुन्छ । प्रयोग योग्य हुन्छ भन्नुको अर्थ यो अर्थवान् पनि हुन्छ भन्ने हो । भाषिक सम्प्रेषणमा निरर्थक एकाइहरूको खासै स्थान हुँदैन । शब्दले विभिन्न शब्दस्रोतको प्रतिनिधित्व गर्दै शब्दकोशमा प्रविष्ट पाउने गर्दछ । शब्दभण्डारका सम्बन्धमा विदेशी तथा स्वदेशी भाषाविद्हरूले आ-आफ्नै तवरबाट अध्ययन गरेका छन् । सबैले शब्द र अर्थको सम्बन्ध नित्य र स्थिर हुन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गरेका छन् (दवाडी, २०७१) ।

शब्दभण्डारका सम्बन्धमा आफ्नो अध्ययनलाई अगाडि बढाउने पाश्चात्य विद्वान्हरूमा थर्नडाइक (सन् ९१९२१ र १९३१) कर्नले (सन् १९२६), एड्वर्ड्स र भिभियान, (सन १९४६) आदिले बालभाषाका सम्बन्धमा आ-आफ्नो अअध्ययन अघिसारेका छन् । शब्दभण्डारकै क्रममा भर्तृहरि र डा. भोलानथ तिवारीको पनि लगाव उत्तिकै पाइन्छ (खतिवडा, २०६८) ।

नेपाली भाषाको विकासमा पनि प्रशस्त अध्ययन र अनुसन्धान भएका छन् । नेपाली भाषाको विकास र प्रयोगका सन्दर्भमा शब्दभण्डारको अध्ययन शब्दभण्डारलाई अध्ययनको सहायक आधार र शब्दभण्डारमै केन्द्रित भई दुई प्रकारले गरिएको पाइन्छ । शब्दभण्डारमै आफ्नो अध्ययनलाई केन्द्रित गरेर अध्ययन गर्नेमा प्रा. डा. कृष्णगोपाल रस्तोगी (न १९८७) र डा. गोपीकृष्ण काफ्ले देखिन्छन् । मूलतः शब्दभण्डारमै केन्द्रित भएर आफ्नो अनुसन्धानलाई पूर्णता दिने अर्का भाषविद्मा प्रा.डा.पारसमणि भण्डारी देखापर्छन् । उनले आफ्नो विद्यावारिधि उपाधिका लागि प्रस्तुत **प्रथमिक तह (कक्षा १-३) का विद्यार्थीहरूका लागि शब्दभण्डारको निरूपण** शीर्षकको शोधप्बन्धमा कक्षागत रूपमा अपेक्षा गरिएका आधारभूत नेपाली शब्दभण्डारको सङ्ख्या निर्धारण गर्ने, आधारभूत शब्दको निर्धारण गर्ने, निर्धारित आधारभूत शब्दभण्डारलाई अक्षरसङ्ख्या र पदवर्ग आदिका आधारमा विभाजन एवम व्याख्या विश्लेषण गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कार्य गरेका छन् । भण्डारीले तराई, पहाड र उपत्यकाका जिल्लाहरूका डेढ दर्जन विद्यालयहरूलाई छनोट गरी स्थलगत अध्ययन गरेर ५४० विद्यार्थीहरूबाट लिखित र मौखिक नमूना छनोट गरी प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूको आधारभूत नेपाली शब्दभण्डारको सूक्ष्म अध्ययन गरेर महत्वपूर्ण कार्य गरेमा छन् । अध्ययनका क्रममा कक्षा १,२ र ३ का विद्यार्थीहरूका लागि क्रमशः १२०१, ६०१ र ७०१ शब्दहरू सिफरिस गरी पदवर्गका कोटिहरू नाम पदवर्ग, क्रियापद वर्ग, विशेषण पदवर्गका दृष्टिले शब्दसूची तयार गरेका छन् (खतिवडा, पृ. २०६८) ।

अचार्य, होमप्रसाद (२०५४) द्वारा **कक्षा पाँच पूरा गरेका विद्यर्थीहरूको शब्दभण्डार क्षमताको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्रमा तराई, पहाड र उपत्यकामा अध्ययनरत विद्यर्थीहरूको शब्दभण्डार तथ्याङ्कन गरी पहिचानात्मक शब्दको तुलनामा पहाडी भेगका विद्यार्थीहरूमा तुलनात्मक हिसाबले कम भएको कुरा निष्कर्ष निकालिएको छ (थापा, २०६१) । प्रस्तुत शोधपत्रबाट सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

कार्की युद्धबहादुर (२०५५) द्वारा शब्दभण्डारका स्रोतका रूपमा **नेपाली राष्ट्रिय दैनिक पत्रिका कान्तिपुरको शनिवारसरीय २०५५ साल कात्तिक २१ र २८ गते, मंसिर १२ र २९ गते पुस १८ र २५ गते, माघ २ र २३ गते तथा फगुन १ र १८ गते जम्मा १० अङ्कलाई आधार बनाएर गरिएको नेपालीमा प्रचलित संस्कृत शब्दहरूको आवृति अध्ययन** पनि शब्दभण्डारसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण वर्गीकरण र स्थान निर्धारण गरिएको छ (खतिवडा, २०६८)

खतिवडा, हरिनारायण (२०६८) द्वारा **कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन** शीर्षकमा गरिएको अनुसन्धान महत्वपूर्ण मानिन्छ । अनावृत तत्सम र आवृत अन्य शबद गरी जम्मा १३,६८० शब्दहरू समेटेर गरिएको यो अध्ययन तहगत विद्यर्थीहरू र उक्त तहमा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूका लागि पनि अति उपयोगी र समसामयिक बनेर देखापरेको छ । यस अध्ययनमा सङकलित तत्सम शब्दहरूको पदवर्ग, बनोट प्रक्रिया, वर्गगत स्थिति, वर्गहरूको पहिचान र वितरण स्थिति जस्ता कुरालाई स्पष्टसँग देखाइएको छ । कक्षा नौ को नेपाली पाठ्यपुस्तक अन्तर्गत अभ्यास खण्ड र थप सामग्री बाहेक छायाकोष्ठ र कविता, कथा, निबन्ध र जीवनी विधा भित्रका सबै तत्सम शब्दलाई समेटेर अनुसन्धान कर्ताले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । उक्त शोधपत्रमा अनावृत तत्सम शब्दसंख्याको सापेक्षतामा नाम पदवर्ग ६७ प्रतिशत भएको र सर्वनामको प्रयोग नभएको कुरा समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

थापा, चन्द्रबहादुर, (२०६१) द्वारा **कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट तत्सम शब्दहरूको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्रमा तत्सम र अन्य शब्द गरी जम्मा १५,९११ शब्दहरू रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यो अध्ययन तहगत विद्यार्थीहरू र उक्त तहमा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूका लागि पनि अति समसामयिक बनेर देखापरेको छ । यस अध्ययनलाई अनुसन्धानकर्ता थापाले अरु कथा, कविता, जीवनी र निबन्धजस्ता कुनै एक वा दुई विधासँग सम्बन्धित भएर आफ्नो अध्ययन अगनडी बढाएका भए अरु विशेषीकृत बन्न सक्ने थियो ।

दवाडी, नारदप्रसाद, (२०७१) द्वारा **'ॠतुविचार खण्डकाव्यमा पयुक्त तद्भव शब्दहरूको अध्ययन'** शीर्षकको शोधपत्र तयार पारिएको देखिन्छ । उक्त शोधपत्रमा खण्डकाव्यका छओटा विचारभित्र प्रयुक्त तद्भव शब्दहरूको मात्र शब्दस्रोत, बनोट प्रक्रिया तथा वर्ग वितरणको अनावृत अध्ययन गरिएको छ । उक्त अध्ययनले साहित्य सृजनामा तद्भव शब्द प्रयोगको अवस्थालाई जनाएको छ ।

भट्टराई, शङ्करप्रसाद, (२०५२) द्वारा **तरुणतपसी नब्यकाब्यमा प्रयुक्त शब्दहरूको आवृत्ति र तत्सम शब्दको अर्थ** शीर्षकमा गरिएको अनुसन्धान अन्तर्गत तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको वर्णानुक्रम आवृति सङ्ख्या देखाउँदै १४,३९९ शब्दहरूलाई अध्ययनको क्रममा समावेश गरेको पाइन्छ । जसमध्ये ४६३२ तत्सम शब्द भएको कुरा समेत प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त शोधपत्रले **त्यो** सर्वनाम पद सबभन्दा बढी २७७ पटक र **वा** तत्सम शब्द अन्तर्गत सबभन्दा बढी आवृति भएको कुरा स्पष्ट पारेको छ । यस शोधपत्रले 'तरुणतपसी' नब्यकाब्य अध्ययन गर्ने अध्येताहरूका लागि आवश्यक सहजता प्राप्त हुन्छ (खतिवडा, २०६८) ।

त्यसैगरी श्रेष्ठ, रामकुमारले सिन्धुली बहुमुखीक्याम्पसबाट २०७२ सालमा **कक्षा दशको नेपाली किताबमा प्रयुक्त तद्भव शब्दहरूको अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र तयार गरेका छन् ।

त्यस्तै प्रधान, लक्ष्मीले सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पसबाट २०७२. सालमा **कक्षा आठको नेपाली किताबको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन र वर्गीकरण** शीर्षको शोधपत्र तयार गरेकी छन् । यस शोधपत्रबाट प्रस्तुत शोधपत्रको तथ्याङ्क सङ्कलनमा सहयोग पुगेको छ ।

२.२ पूर्वाध्ययनको उपादेयता

भाषा विचार विनिमयका साधन हो । भाषाले भाषाका विभिन्न रूपहरूमार्फत् व्यक्तिदेखि हरेकका विचारलाई विभिन्न शैलीबाट सहयोग गरिरहेको सन्दर्भमा भाषामा आवश्यक शब्दभण्डार र यसको सान्दर्भिक प्रयोग तथा विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त शब्दको प्रभावबारे जानकारी दिने हुँदा यसको उपादेयता स्वतः रहने विश्वास गर्न गरिएको छ ।

पूर्वकार्य हाम्रो इतिहास हो । इतिहासमा भए गरेका घटना वा कामले वर्तमानमा कार्य गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ भने भविष्यको लक्ष्य निर्धारण गर्न पनि सहयोग गर्दछ । यो शोधपत्र तयार गर्दा पनि यस अघि भएका यस अध्ययनसँग मिल्दाजुल्दा विषयवस्तुमा विद्वानहरूले दिएका परिभाषा तथा शोधकर्ताहरूले तयार गरेको शोधपत्रलाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । जसले गर्दा यो शोधपत्र तयार गर्दा आएका कतिपय अस्पष्टता तथा कठिनाइलाई हटाउन पूर्वकार्यको अध्ययनले महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गरेको छ । साथै भविष्यमा यस्तै शोधपत्र तयार गर्न चाहने शोधार्थीहरूका लागि सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययन गर्न सहज हुने भएकाले यस पूर्वाध्ययनको उपादेयता स्वतः झल्किएको छ ।

अध्याय तीन

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

३.१ अध्ययनको ढाँचा

प्रस्तुत शोधकार्य वा अध्ययनको ढाँचा वर्णनात्मक र पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियामा आधारित रहेको छ । यसमा सर्वप्रथम कक्षा दशको नेपाली किताबमा समाविष्ट कविताहरूबाट शब्दहरू वर्णनुक्रमानुसार सङ्कलन गरी ती शब्दहरूलाई वर्णानुक्रममा शब्दवर्ग र स्रोतका आधारमा तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । यसै गरी सोही आधारमा अध्ययनको समस्या र उद्देश्यानुसार निष्कर्ष दिइएको छ ।

३.२ जनसङ्ख्या र अध्ययनको क्षेत्र

पाठ्यक्रम विकास केन्दले प्रकाशन गरेको कक्षा १० को नेपाली किताब प्रस्तुत शोधको जनसङ्ख्या हो । नेपाल सरकार शिक्षामन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी भक्तपुरले २०७४ सालमा प्रकाशन गरेको कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन यसको अध्ययन क्षेत्र अध्ययन यसको अध्ययन क्षेत्र रहेको छ ।

३.३ नमुना छनोट

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट प्रकाशित भएका पाठ्यपुस्तकहरूमध्ये कक्षा दशको नेपाली किताबलाई अध्ययनका लावि छनोट गरिएको छ । यसका लागि असम्भावना नमुना छनोटअन्तर्गत रही उद्देश्यपूण रूपमा नमुना छनोट गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क / सूचना सङ्लनका उपकरणहरू वा सामग्री निर्माण

अध्ययनका लागि आवश्यक सूचना सङ्कलन उपकरण वा सामग्री कक्षा दशको नेपाली किताबका अतिरिक्त विभिन्न शब्दकोशहरू रहेका छन् । उल्लिखित सामग्रीहरूको अध्ययन र उपयोग गरी सामग्री निर्माण गरिएको छ । जसमा नेपाली बृहत शब्दकोश तथा प्रयोगात्मक नेपाली शब्दको उपयोग गरेर शब्दहरूको स्रोत निर्क्यौल गरिएको छ भने शब्दवर्गगत अध्ययनका लागि वाक्यगत प्रयोगलाई आधार मानी सामग्री निर्माण गरिएको छ ।

३.५. तथ्याङक सूचना सङ्कलनका प्रक्रियाहरू

अध्ययनका लागि आवश्यक सूचना सङ्कलन मूलतः प्राथमिक स्रोतबाट सङ्लन गरिएको छ । कक्षा दशको नेपाली किताबलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा लिइएको छ भने यसका अलावा द्वितीय स्रोतका रुपमा यस अघि भएका अनुसन्धान प्रतिवेदन, शब्दकोशका साथै

आवश्यकताअनुसार शोधनिर्देशक, भाषाविद् तथा विषय विज्ञहरूबाट पनि आवश्यक सूचनाहरू सङ्लन गएिको छ । प्रप्त सूचनाहरूलाई पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रिया तथा पद्दतिका आधारमा व्यवस्थित गरिएको छ ।

३.६. तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण प्रक्रिया

यो शोध कार्य गर्दा विशेषतः पुस्तकालयीय अध्ययन प्रक्रियाको अवलम्बन गरिएको छ । यद्यपि खोजविधिलाई पनि आंशिक रूपमा उपयोग गरिएको छ । सर्वप्रथम कक्षा दशको नेपाली किताबको कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दलाई वर्णनुक्रमअनुसार उतार्ने कार्य गरिएको छ । शब्द उतार्दा प्रथमतः अभ्यास पुस्तिकामा कवितामा प्रयोग भएका शब्दहरूलाई क्रमैसँग टिपिएको छ । सम्पूर्ण शब्द टिपिसकेपछि बृहत् नेपाली शब्दकोश (२०४०), नेपाली प्रयोगात्मक शब्दकोश, नेपाली तत्सम शब्दकोशबाट सहयोग लिएर यी शब्दका स्रोत र शब्दवर्ग निश्चित गरी उल्लेख गरिएको छ । नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रिया विशेषण, नामयोगी, संयोजक, निपात र विस्मयादिबोधक छुट्याइएको छ । स्रोतअन्तर्गत तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दलाई छुट्याइएको छ ।

यसरी यी विविध विधि र प्रक्रिया अपनाई कक्षा दशको किताबको कविताहरूका प्रयुक्त शब्दहरूको प्रतिशत एकमुष्ट सङख्यामा मात्र उल्लेख गरिएको छ । सङ्कलित शब्दहरूको स्रोत र पदवर्ग निर्धारण गरी टङ्कण गरी शोधपत्रलाई अन्तिम रूप दिने कार्य गरिएको छ ।

अध्याय चार
व्याख्या तथा विश्लेषण

४.१ शब्दवर्गका आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

शब्द भाषाको अत्यन्त महत्वपूर्ण पक्ष हो । शब्दज्ञान बिना भाषिकज्ञानको परिकल्पना नगरेपनि हुन्छ । भाषा शब्द शब्दको सिङ्गो रूप हो । शब्द वर्गीकरणका विभिन्न आधारहरू छन् । यस अध्यायमा कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूले गर्ने व्याकरणिक कार्य (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामयोगी, क्रियाविशेषण, विस्मयादिबोधक, संयोजक र निपात) का आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

४.१.१ शब्दवर्गको आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबको सन्तुष्टि शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

यस किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमध्ये दोस्रो पाठमा सन्तुष्टि शीर्षकको कविता समावेश गरिएको छ । भरतराज पन्तद्धारा रचित यस कवितामा जम्मा दुई दुई पाउको एक श्लोक गरी सात श्लोकहरू छन् । यस कतितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार तालिकाबद्ध गरिएको छ । अध्ययनमा शब्दवर्गको आधारलाई ग्रहण गरिएको छ ।

वर्ण	शब्द	वर्ग	कैफियत
अ	अडेको	क्रियाविशेषण	
	अन्याय	नाम	
	अर्का	सर्वनाम	
	अर्को (२)	सर्वनाम	
आ	आफ्नो	सर्वनाम	
	आफै	सर्वनाम	
	आत्तिने	क्रियाविशेषण	
	आँखा (२)	नाम	
इ	इलमी	विशेषण	
उ	उपकार	नाम	
ए	एउटै (२)	विशेषण	
	एक (२)	विशेषण	
ओ	ओत्न	क्रियाविशेषण	
क	कटकटाउनु	क्रिया	
	कर	नाम	

	कसले	सर्वनाम	
	कान	नाम	
	काम (३)	नाम	
	कुनै	सर्वनाम	
	कुरा	नाम	
ख	खाँचो	नाम	
	खाएर	क्रियाविशेषण	
	खाने	विशेषण	
	खोसे	क्रियाविशेषण	
	ख्याल	नाम	
	खोलोस्	क्रिया	
ग	गति	नाम	
	गम्म	क्रियाविशेषण	
	गर्ने	क्रियाविशेषण	
	गिलास	नाम	
घ	घाम	नाम	
	घुस	नाम	
च	चल्छ	क्रिया	
	चाहन्न (२)	क्रिया	
	चाहिन्न	क्रिया	
	चिनोस	क्रिया	
	चेतना	नाम	
	चैन	नाम	
छ	छ (५)	क्रिया	
	छटपटाउनु	क्रिया	
	छन् (२)	क्रिया	
	छुदैन	क्रिया	
	छैन (३)	क्रिया	
ज	जगत	नाम	
	जनता	नाम	
	जनार्दन	नाम	
	जमिन	नाम	
	जाँगर	नाम	
	जानेर	क्रियाविशेषण	
	जिभ्रो	नाम	
	जीवन	नाम	
	जोर	नाम	
झ	झुपडी	नाम	

ट	टम्म	क्रियाविशेषण	
	डाका	नाम	
त	त	निपात	
	तन	नाम	
	तल	क्रियाविशेषण	
	तातोस्	क्रिया	
	तीन	विशेषण	
	त्यसैले (२)	संयोजक	
द	दन्त	नाम	
	दुई	विशेषण	
	दुःख (२)	नाम	
	दुइटा	विशेषण	
	दुइटै	विशेषण	
	दुवै (२)	विशेषण	
	दुर्गन्ध	नाम	
ध	धन	नाम	
	धनी	विशेषण	
	धर्ति	नाम	
न	नआओस	क्रिया	
	नखाई	क्रियाविशेषण	
	नगरे	क्रियाविशेषण	
	नयाँ (२)	नाम	
	नाक	नाम	
	निस्कोस्	क्रिया	
	नोकर	नाम	
	नै (२)	निपात	
प	परे	क्रियाविशेषण	
	परीक्षा	नाम	
	पाउ	नाम	
	पानी	नाम	
	पापी	विशेषण	
	पूजा	नाम	
	पेटै	नाम	
	प्वाल	नाम	
	प्रशस्त	विशेषण	
	पृथ्वीं	नाम	
फ	फगत	क्रियाविशेषण	
	फल	नाम	

ब	बन्न	क्रियाविशेषण	
	बल	नाम	
	बत्तिस	विशेषण	
	बुद्धि	नाम	
भ	भर	नाम	
	भाग	नाम	
म	म (३)	सर्वनाम	
	मग्नमस्त	विशेषण	
	मन	नाम	
	ममता	नाम	
	मर्म	नाम	
	माता	नाम	
	मात्तिने	क्रियाविशेषण	
	मात्र	निपात	
	मिजास	नाम	
	मित्रता	नाम	
	मोचन	नाम	
य	यति (२)	नाम	
	यस (२)	सर्वनाम	
	यी	सर्वनाम	
र	रचना	नाम	
	राम्ररी	क्रियाविशेषण	
	रे (४)	निपात	
ल	लाउने (२)	क्रिया	
	लाञ्छना	नाम	
	लोभी	विशेषण	
व	विलाश	नाम	
स	सके (२)	क्रियाविशेषण	
	सदा	क्रियाविशेषण	
	सञ्चिता	नाम	
	सम्पति	नाम	
	समेटी	क्रियाविशेषण	
	सर्वत्र	क्रियाविशेषण	
	संसार	नाम	
	स्वाद	नाम	
	स्वावलम्बी	विशेषण	
	सार	नाम	
	सारा	विशेषण	

	सिर्जना	नाम	
	सीमा	नाम	
	सुगन्ध	नाम	
	सुत्न	क्रियाविशेषण	
	सुन्न	क्रियाविशेषण	
	स्रष्टा	नाम	
	सृष्टि	नाम	
ह	हात (२)	नाम	
	हाम्रा (२)	विशेषण	
	हुँदैन (२)	क्रिया	
	हुन्छु (२)	क्रिया	
	हुन् (२)	क्रिया	
	हेर्नुपर्छ	क्रिया	
	हो (४)	क्रिया	
	होइन (२)	क्रिया	

यस कवितामा जम्मा १८१ वटा शब्दहरू छन् । यी शब्दहरूमध्ये नाम वर्गको शब्द ७५ वटा, सर्वनाम वर्गको शब्द १३ वटा, विशेषण वर्गको शब्द २२ वटा, क्रिया वर्गको शब्द ३७ वटा, क्रियाविशेषण वर्गको शब्द २४ तथा संयोजक वर्गको शब्द २ वटा र निपात वर्गका शब्दहरू ८ वटा रहेका छन् । कविले यस कवितामा नाम वर्गका शब्दहरू बढी प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै नामपछि क्रियाविषेशण र क्रियावर्गका शब्द बढी प्रयोग गरेका छन् । सबैभन्दा कम संयोजक वर्गको शब्द प्रयोग गरिएको यस कवितामा नामयोगी तथा विस्मयादिबोधक शब्दहरूको प्रयोग गरेका छैनन् ।

४.१.२ शब्दवर्गको आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबको वर्षा शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

यस किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमध्ये आठौँ पाठमा वर्षा शीर्षकको कविता समावेश गरिएको छ । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्धारा रचित यस कवितामा चार हरफको एक श्लोक गरी जम्मा आठवटा श्लोकहरू छन् । यस कतितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार तालिकाबद्ध गरिएको छ । अध्ययनमा शब्दवर्गको आधारलाई ग्रहण गरिएको छ ।

वर्ण	शब्द	वर्ग	कैफियत
अ	अचल	विशेषण	
	अछूट	विशेषण	
	अटूट	विशेषण	
	अति	क्रियाविशेषण	
	अबेर	क्रियाविशेषण	
	अमित	विशेषण	
	अमृत (२)	नाम	
	अवनी	नाम	
	असारे	विशेषण	
आ	आइन्	क्रिया	
	आदेश	नाम	
	आनन्द	नाम	
	आशङ्का	नाम	
	आशमान	नाम	
इ	इच्छा	नाम	
उ	उठ	क्रिया	
ऊ	ऊठ	क्रिया	
ओ	ओर्ली	क्रियाविशेषण	
ऋ	ऋतु	नाम	
क	कनिका	नाम	
	कबुली	क्रियाविशेषण	
	कमिला	नाम	
	कल्पना	नाम	
	कलिली	विशेषण	
	कलिलिन्	क्रिया	
	कारुण्य	नाम	
	कुशल	विशेषण	
	केली	नाम	
ख	खोला	नाम	

ग	गगन	नाम	
	गर्जिदा	क्रियाविशेषण	
	गरजी	क्रियाविशेषण	
	गरी	क्रियाविशेषण	
	गरे	क्रियाविशेषण	
	गर्दा	क्रियाविशेषण	
	गाई	क्रियाविशेषण	
	गाओ	क्रिया	
	गाढा	विशेषण	
	गाना	नाम	
	गुड	नाम	
	गै (गई)	क्रियाबिशेषण	
घ	घटघट	क्रियाविशेषण	
	घर्षी	क्रियाविशेषण	
	घैँटा	नाम	
च	चकरिदो	विशेषण	
	चढी	क्रियाविशेषण	
	चदर	नाम	
	चपलवयसी	नाम	
	चल	विशेषण	
	चहाड	नाम	
	चाख	क्रिया	
	चाँडो	क्रियाविशेषण	
	चित्त	नाम	
	चिर	विशेषण	
	चिल	नाम	
	चुडिन	क्रियाविशेषण	
	चुली	नाम	
छ	छ	क्रिया	
	छन् (२)	क्रिया	
	छाना	नाम	
	छापिएर	क्रियाविशेषण	
ज	जन	नाम	
	जल	नाम	
	जरा	नाम	
	जाओ	क्रिया	
झ	झण्डा	नाम	
	झर्झराइन	क्रिया	

	झिल्के	क्रियाविशेषण	
	झिल्का	नाम	
	झोली	नाम	
त	तरु	नाम	
	तेसै (त्यसै)	विशेषण	
	तृण	नाम	
	त्रास	नाम	
थ	थर्कियो	क्रिया	
द	दर्के	क्रियाविशेषण	
	दरदर	क्रियाविशेषण	
	दलदल	क्रियाविशेषण	
	दाना	नाम	
	दुहिता	नाम	
	दूर	विशेषण	
	देखिदै	क्रियाविशेषण	
	दौरा	नाम	
	दृक	नाम	
ध	धरा (२)	नाम	
	धान	नाम	
	धूली	नाम	
न	नतरसुन	क्रिया	
	नपहिरी	क्रियाविशेषण	
	नाघिन्	क्रिया	
	नाची	क्रियाविशेषण	
	नाना	विशेषण	
	निधि	नाम	
	नील (२)	विशेषण	
प	पङ्ख	नाम	
	पाई	क्रियाविशेषण	
	पाउँछन्	क्रिया	
	पाउने छौँ	क्रिया	
	पाङ्ग्रा	नाम	
	पाछिन्	क्रिया	
	पारावार	नाम	
	पिच्छ	नाम	
	पीयूष	नाम	
	पोल्टो	नाम	
	पौडी	नाम	

	प्युन	क्रियाविशेषण	
	प्रकृति	नाम	
	प्रभु	नाम	
	प्राणी	नाम	
	प्राप्ति	नाम	
	पृथ्वी	नाम	
फ	फर्फर	क्रियाविशेषण	
	फल	नाम	
	फल्लिन्	क्रिया	
	फस्टिने छन्	क्रिया	
	फुट्छ	क्रिया	
	फूल	नाम	
	फैली	क्रियाविशेषण	
ब	बच्चाहरू	नाम	
	बर्षे	विशेषण	
	बहाड	नाम	
	बाली	नाम	
	बिजुली	नाम	
	बिज्जु	नाम	
	बुभ्न	क्रियाविशेषण	
	बेला	नाम	
भ	भन्न	क्रियाविशेषण	
	भर्दै	क्रियाविशेषण	
	भाइ	नाम	
	भारी	नाम	
	भाव	नाम	
	भुरभुर	क्रियाविशेषण	
	भो (भयो)	क्रिया	
	भै (भई)	क्रियाविशेषण	
म	मजुर	नाम	
	मन	नाम	
	मिलन	नाम	
	मीठा -मीठा	विशेषण	
	मुख (२)	नाम	
	मुस्कुराइन्	क्रिया	
	मेघ	नाम	
	मेरो	भेदक विशेषण	
	मोती (२)	नाम	

य	यति (२)	विशेषण	
	यो (४)	विशेषण	
	यौटा (एउटा)	विशेषण	
र	रङ्गधारे	क्रिया	
	रतन	नाम	
	रस (२)	नाम	
	रातो	विशेषण	
	राम्रा	विशेषण	
	राम्रो (२)	विशेषण	
	रोप्लान्	क्रिया	
ल	लच्किदा	क्रियाविशेषण	
	लत्रिदो	क्रियाविशेषण	
	लर्वर	क्रियाविशेषण	
	लहरी	क्रियाविशेषण	
	लाख	विशेषण	
	लाखा	विशेषण	
	लाखौँ	विशेषण	
	लाग्लिन्	क्रिया	
	लिएर	क्रियाविशेषण	
	लुङ (२)	नाम	
	लुट	नाम	
	लौ (३)	निपात	
व	वनै	नाम	
	वर्ष	नाम	
	वर्षा	नाम	
	वरषी	क्रियाविशेषण	
	वायुपंखी	विशेषण	
	विपट	नाम	
	विमान	नाम	
	वृक्ष	नाम	
श	शरद	नाम	
	शाख	नाम	
	शान	नाम	
	शिखर	नाम	
	शैल	नाम	
स	संगीत	नाम	
	स्नेह	नाम	
	संभिदा	क्रियाविशेषण	

	स्वर्ग (२)	नाम	
	सलिल (२)	नाम	
	साम्य	नाम	
	सारा	विशेषण	
	सुखजलधि	नाम	
	सम्झी	क्रियाविशेषण	
ह	हररर	क्रियाविशेषण	
	हलुका	विशेषण	
	ह्वैन	क्रिया	
	हुँदेन	क्रिया	
	है	निपात	
	हतार	नाम	
	होला	क्रिया	
	हुन्छ	क्रिया	
	हरा	विशेषण	
	हृदय	नाम	
	हो (४)	क्रिया	

यस कवितामा कविले जम्मा २१९ वटा शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् । यी शब्दहरूमध्ये नाम वर्गको शब्द १०२ वटा, विशेषण वर्गको शब्द ३६ वटा, क्रिया वर्गको शब्द ३३ वटा, क्रियाविशेषण वर्गको शब्द ४४, निपात वर्गको शब्द ४ वटा रहेका छन् । कविले यस कवितामा नाम वर्गका शब्दहरू बढी प्रयोग गरेका छन् भने सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक तथा विस्मयादिबोधक वर्गका शब्दहरूको प्रयोग गरेका छैनन् ।

४.१.३ शब्दवर्गको आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबको म सडक बोल्दै छु शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

यस किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमध्ये चौधौँ पाठमा म सडक बोल्दै छु शीर्षकको कविता समावेश गरिएको छ । पारिजातद्धारा रचित यस कवितामा जम्मा चारवटा श्लोकहरू छन् । यस कतितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार तालिकाबद्ध गरिएको छ । अध्ययनमा शब्द वर्गको आधारलाई ग्रहण गरिएको छ ।

वर्ण		वर्ग	कैफियत
अ	अथवा	संयोजक	
	अपेक्षा	नाम	
उ	उही	सर्वनाम	
ओ	ओडारे	विशेषण	
क	कम्मर	नाम	
	कवाज	नाम	
	कसैले (२)	सर्वनाम	
	कहिल्यै	क्रियाविशेषण	
	कुखुरा	नाम	
	कुद	क्रिया	
	कुरिनटार	नाम	
	किन	क्रियाविशेषण	
	किनकि	संयोजक	
ख	खत्तम	विशेषण	
	खसाल्ने	क्रियाविशेषण	
	खेल (३)	नाम	
ग	गर्ने	क्रियाविशेषण	
	गर्नेहरू	नाम	
	गरी	क्रियाविशेषण	
	गरिएको	क्रियाविशेषण	
	गाली	नाम	
	गीर	नाम	
	गुड	क्रिया	
	गुलामी	नाम	
घ	घाँटी	नाम	
	घुमफिर	नाम	
च	चटान	नाम	
	चालु	विशेषण	

	चिप्लेटी	नाम	
छ	छेकथुन	नाम	
	छैन	क्रिया	
ज	जसलाई	सर्वनाम	
	जस्तै	क्रियाविशेषण	
	जाने	क्रियाविशेषण	
	जिम्मेवार	विशेषण	
	जुधाउने	क्रियाविशेषण	
	जोगीमारा	नाम	
	जोडिएर	क्रियाविशेषण	
झ	झुर	विशेषण	
ट	ट्रक	नाम	
	ट्याङ्कर	नाम	
ड	डुब्न	क्रियाविशेषण	
ढ	ढुङ्गा	नाम	
त	तर्साउन	क्रियाविशेषण	
	तह	नाम	
	ताँती	नाम	
	तिमीहरू	सर्वनाम	
	त्रासद	विशेषण	
थ	थकित	विशेषण	
द	देखिन	क्रियाविशेषण	
न	नगर	क्रिया	
	नगरिएको	क्रियाविशेषण	
	नदी	नाम	
	नागढुङ्गा	नाम	
	निर्माण	नाम	
	निश्चल (२)	नाम	
प	पछ्याएर	क्रियाविशेषण	
	पन्छाएर	क्रियाविशेषण	
	पनि	संयोजक	
	पहाड	नाम	
	पहिरो	नाम	
	पानी	नाम	
	पास	नाम	
	पुरिइन्	क्रिया	
फ	फन्को	नाम	
	फूल	नाम	

	फेरि (२)	क्रियाविशेषण	
ब	बगेर	क्रियाविशेषण	
	ब्लास्टिङ	नाम	
	बस (३)	नाम	
	बाडी	नाम	
	बाँदरे	विशेषण	
	बाँधेर	क्रियाविशेषण	
	बेकाल	नाम	
	बोल्दै छु (२)	क्रिया	
भ	भएन	क्रिया	
	भन्नेहरू	नाम	
	भनेर	क्रियाविशेषण	
	भयो	क्रिया	
	भाँचिन्न	क्रिया	
	भीर (३)	नाम	
	भेल	नाम	
म	म (१०)	सर्वनाम	
	मर्ने	क्रियाविशेषण	
	मलाई (३)	सर्वनाम	
	माटो	नाम	
	माथि	नामयोगी	
	मान्छेहरू	नाम	
	मालबाहक	विशेषण	
	मारेर	क्रियाविशेषण	
	मात्र	निपात	
	मैले	सर्वनाम	
	मृत्यु	नाम	
य	यति (२)	विशेषण	
	यस्तो	विशेषण	
	यात्रुबाहक	विशेषण	
र	र (८)	संयोजक	
	रद्दी	विशेषण	
	राख	क्रिया	
	रातोदिन	क्रियाविशेषण	
ल	लगाएर	क्रियाविशेषण	
	लाञ्छित	विशेषण	
	लाङ्ग्रे	विशेषण	
श	शब्दहीन	विशेषण	

स	सक्छु (४)	क्रिया	
	सक्ने	क्रियाविशेषण	
	सडक (९)	नाम	
	सम्भेर	क्रियाविशेषण	
	सम्भार	नाम	
	सर्प	नाम	
	सवारी	नाम	
	सलल	क्रियाविशेषण	
	साधन	नाम	
	सुरक्षित	विशेषण	
	सोध	क्रिया	
	सोध्नुपर्ने	क्रियाविशेषण	
ह	हराउँदिन	क्रिया	
	हिड	क्रिया	
	हुँ (४)	क्रिया	
	हुन्	क्रिया	
	हो	क्रिया	
	होइन (६)	क्रिया	

यस कवितामा कविले जम्मा १७० वटा शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् । यी शब्दहरूमध्ये नाम वर्गको शब्द ६२ वटा, सर्वनाम वर्गको शब्द १९ विशेषण वर्गको शब्द १८ वटा, क्रिया वर्गको शब्द २९ वटा, क्रियाविशेषण वर्गको शब्द ३०, संयोजक वर्गको शब्द ११ वटा तथा निपात वर्गका १ वटा शब्दा रहेका छन् । कविले यस कवितामा नाम वर्गका शब्दहरू बढी प्रयोग गरेका छन् भने विस्मयादिबोधक तथा नामयोगी वर्गका शब्दहरूको प्रयोग गरेका छैनन् ।

४.२ शब्दस्रोतका आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

कुनै पनि भाषाले आफ्नो मौलिक पहिचान बोकेको हुन्छ । भाषाका आफ्नै मौलिक शब्दहरू हुन्छन् । तर मौलिक शब्दले मात्र भाषाले पूर्णता पाउन सक्दैन । आफ्नो मौलिक शब्दका अलावा अन्य भाषाहरूबाट पनि थुप्रै शब्दहरू भाषामा आएका हुन्छन् । नेपाली भाषाको कुरा गर्ने हो भने नेपाली भाषामा मौलिक नेपाली शब्द हुँदा हुँदै पनि सँस्कृत भाषाबाट जस्ताको तस्तै थुप्रै शब्दहरू आएका छन् । साथै सँस्कृतको अलावा अन्य थुप्रै भाषाबाट नेपाली भाषामा शब्दहरू भित्रिएका छन् । जसलाई शब्दको स्रोत भनिन्छ । स्रोतका आधारमा नेपाली भाषाका शब्दहरूलाई तत्सम , तद्भव र आगन्तुक शब्द भनी वर्गीकरण गरिएको छ । सँस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा जस्ताको तस्तै आएर नेपाली भाषामा प्रयोग भएका शब्दलाई तत्सम शब्द,

सँस्कृत भाषाका शब्दको रूप फेरिएर प्रयोग भएका शब्दलाई तद्भव शब्द र सँस्कृत बाहेकका अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा आएका बब्दलाई आगन्तुक शब्द भनिन्छ । यस अध्यायमा कक्षा दशको नेपाली किताबको कविताहरूमा समावेश गएिका शब्दहरूको स्रोत (तत्सम , तद्भव र आगन्तुक) का आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ स्रोतका आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबको सन्तुष्टि शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

यस किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमध्ये दोस्रो पाठमा सन्तुष्टि शीर्षकको कविता समावेश गरिएको छ । भरतराज पन्तद्धारा रचित यस कवितामा जम्मा दुई दुई पाउको एक श्लोक गरी सात श्लोकहरू छन् । यस कतितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार तालिकाबद्ध गरिएको छ । अध्ययनमा शब्दस्रोतको आधारलाई ग्रहण गरिएको छ ।

वर्ण	शब्द	वर्ग	कैफियत
अ	अन्याय	तत्सम	
	अर्को (२)	तद्भव	
	अर्का	तद्भव	
	अडेको	तद्भव	
आ	आफ्नो	तद्भव	
	आफै	तद्भव	
	आत्तिने	तद्भव	
	आँखा (२)	तद्भव	
इ	इलमी	आगन्तुक	
उ	उपकार	तत्सम	
ए	एक (२)	तद्भव	
	एउटै (२)	तद्भव	
ओ	ओत्न	तद्भव	
क	कसले	तद्भव	
	कटकटाउनु	तद्भव	
	कर	तत्सम	
	काम (३)	तद्भव	
	कान	तद्भव	
	कुरा	तद्भव	
	कुनै	तत्सम	

ख	खाने	तद्भव	
	खाँचो	तद्भव	
	खाएर	तद्भव	
	खोसे	तद्भव	
	ख्याल	आगन्तुक	
	खोलोस्	तद्भव	
ग	गति	तत्सम	
	गम्म	तद्भव	
	गर्ने	तद्भव	
	गिलास	आगन्तुक	
घ	घाम	तद्भव	
	घुस	तद्भव	
च	चल्छ	तद्भव	
	चाहन्न (२)	तत्सम	
	चाहिन्न	तद्भव	
	चिनोस	तद्भव	
	चेतना	तत्सम	
	चैन	आगन्तुक	
छ	छ (५)	तद्भव	
	छटपटाउनु	तद्भव	
	छन् (२)	तत्सम	
	छुदैन	तद्भव	
	छैन (३)	तद्भव	
ज	जगत	तत्सम	
	जनता	तत्सम	
	जमिन	तत्सम	
	जनार्दन	तत्सम	
	जागर	आगन्तुक	
	जानेर	तद्भव	
	जिभ्रो	तत्सम	
	जीवन	आगन्तुक	
	जोर	तद्भव	
झ	झुपडी	तद्भव	
ट	टम्म	तद्भव	
	डाका	तद्भव	
त	त	तद्भव	
	तन	तत्सम	
	तल	तत्सम	

	तातोस	तद्भव	
	तिन	तद्भव	
	त्यसैले (२)	तद्भव	
द	दन्त	तत्सम	
	दुई	तद्भव	
	दुःख (२)	तद्भव	
	दुइटा	तद्भव	
	दुइटै	तद्भव	
	दुवैतिर (२)	तद्भव	
	दुर्गन्ध	तत्सम	
ध	धन	तत्सम	
	धनी	तत्सम	
	धर्ति	तत्सम	
न	नआओस	तद्भव	
	नखाई	तत्सम	
	नगरे	तद्भव	
	नयाँ (२)	तद्भव	
	नाक	तद्भव	
	निस्कोस्	तद्भव	
	नोकर	आगन्तुक	
	नै (२)	तद्भव	
प	परे	तद्भव	
	परीक्षा	तत्सम	
	पाउ	तत्सम	
	पानी	तद्भव	
	पापी	तत्सम	
	पूजा	तत्सम	
	पेटै	तत्सम	
	प्वाल	तत्सम	
	प्रशस्त	तत्सम	
	पृथ्वीं	तत्सम	
फ	फगत	आगन्तुक	
	फल	तत्सम	
ब	बन्न	तद्भव	
	बल	तत्सम	
	बत्तिस	तद्भव	
	बुद्धि	तत्सम	
भ	भर	तद्भव	

	भाग	तत्सम	
म	म (३)	तद्भव	
	मग्नमस्त	तद्भव	
	मन	तत्सम	
	ममता	तत्सम	
	मर्म	तत्सम	
	माता	तत्सम	
	मात्तिने	तद्भव	
	मात्र	तत्सम	
	मिजास	आगन्तुक	
	मित्रता	तत्सम	
	मोचन	तत्सम	
य	यति (२)	तत्सम	
	यस (२)	तद्भव	
	यी	तद्भव	
र	रचना	तत्सम	
	राम्ररी	तद्भव	
	रे (४)	तद्भव	
ल	लाउने (२)	तद्भव	
	लाञ्छना	तत्सम	
	लोभी	तत्सम	
व	विलाश	तत्सम	
स	सके (२)	तद्भव	
	सदा	तत्सम	
	सञ्चिता	तत्सम	
	सम्पति	तत्सम	
	समेटी	तद्भव	
	सर्वत्र	तत्सम	
	संसार	तत्सम	
	स्वाद	तत्सम	
	स्वावलम्बी	तत्सम	
	सार	तत्सम	
	सारा	तद्भव	
	सिर्जना	तद्भव	
	सीमा	तत्सम	
	सुगन्ध	तत्सम	
	सुत्न	तद्भव	
	सुन्न	तद्भव	

	स्रष्टा	तत्सम	
	सृष्टि	तत्सम	
ह	हात (२)	तद्भव	
	हाम्रा (२)	तद्भव	
	हुँदैन (२)	तद्भव	
	हुन्छु (२)	तद्भव	
	हुन् (२)	तद्भव	
	हेर्नुपर्छ	तद्भव	
	हो (४)	तद्भव	
	होइन (२)	तद्भव	

यस कवितामा जम्मा १८१ वटा शब्दहरू छन् । यी शब्दहरूमध्ये तत्सम शब्द ५५ वटा, तद्भव शब्द ११७ वटा र आगन्तुक शब्द ९ वटा रहेका छन् । यस कवितामा कविले वद्भव शब्दको बढी प्रयो गरेका छन् भने तत्सम र आगन्तुक शब्दको ज्यादै कम प्रयोग गरेका छन् ।

४.२.२ शब्दस्रोतका आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबको वर्षा शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

यस किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमध्ये आठौँ पाठमा वर्षा शीर्षकको कविता समावेश गरिएको छ । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्धारा रचित यस कवितामा चार हरफको एक श्लोक गरी जम्मा आठवटा श्लोकहरू छन् । यस कतितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार तालिकाबद्ध गरिएको छ । अध्ययनमा शब्दस्रोतको आधारलाई ग्रहण गरिएको छ ।

वर्ण	शब्द	वर्ग	कैफियत
अ	अचल	तत्सम	
	अछूट	तत्सम	
	अटूट	तत्सम	
	अति	तत्सम	
	अबेर	तद्भव	
	अमित	तत्सम	
	अमृत (२)	तत्सम	
	अवनी	तत्सम	
	असारे	तद्भव	
आ	आइन्	तद्भव	
	आदेश	तत्सम	
	आनन्द	तत्सम	
	आशङ्का	तत्सम	

	आशमान	तत्सम	
इ	इच्छा	तत्सम	
उ	उठ	तद्भव	
ऊ	ऊठ	तद्भव	
ओ	ओर्ली	तद्भव	
ऋ	ऋतु	तत्सम	
क	कनिका	तद्भव	
	कबुली	तद्भव	
	कमिला	तद्भव	
	कल्पना	तत्सम	
	कलिली	तद्भव	
	कलिलिन्	तद्भव	
	कारुण्य	तत्सम	
	कुशल	तत्सम	
	केली	तत्सम	
ख	खोला	तद्भव	
ग	गगन	तत्सम	
	गर्जिदा	तद्भव	
	गरजी	तद्भव	
	गरी	तद्भव	
	गरे	तद्भव	
	गर्दा	तद्भव	
	गाई	तद्भव	
	गाओ	तद्भव	
	गाढा	तद्भव	
	गाना	तद्भव	
	गुड	तद्भव	
	गै	तद्भव	
घ	घटघट	तद्भव	
	घर्षी	तत्सम	
	घैँटा	तद्भव	
च	चकरिदो	तत्सम	
	चढी	तद्भव	
	चदर	आगन्तुक	
	चपलवयसी	तत्सम	
	चल	तद्भव	
	चहाड	तद्भव	
	चाख	तद्भव	

	चाँडो	तद्भव	
	चित्त	तत्सम	
	चिर	तत्सम	
	चिल	तद्भव	
	चुडिन	तद्भव	
	चुली	तद्भव	
छ	छ	तद्भव	
	छन् (२)	तद्भव	
	छाना	तद्भव	
	छापिएर	तद्भव	
ज	जन	तत्सम	
	जल	तत्सम	
	जरा	तत्सम	
	जाओ	तद्भव	
झ	झण्डा	तद्भव	
	झर्झराइन	तद्भव	
	झिल्के	तद्भव	
	झिल्का	तद्भव	
	झोली	तद्भव	
त	तरु	तत्सम	
	तेसै	तत्सम	
	तृण	तत्सम	
	त्रास	तत्सम	
थ	थर्कियो	तद्भव	
द	दर्के	तद्भव	
	दरदर	तद्भव	
	दलदल	आगन्तुक	
	दुहिता	तत्सम	
	दाना	तत्सम	
	दूर	तद्भव	
	देखिदै	तद्भव	
	दौरा	आगन्तुक	
	दृक	तत्सम	
ध	धरा (२)	तत्सम	
	धान	तद्भव	
	धूली	तत्सम	
न	नतरसुन	तद्भव	
	नपहिरी	तद्भव	

	नाघिन्	तद्भव	
	नाची	तद्भव	
	नाना	तत्सम	
	निधि	तत्सम	
	नील (२)	तत्सम	
प	पङ्ख	तत्सम	
	पाई	तद्भव	
	पाउँछन्	तद्भव	
	पाउने छौं	तद्भव	
	पाङ्ग्रा	तद्भव	
	पार्छिन्	तद्भव	
	पारावार	तत्सम	
	पिच्छ	तत्सम	
	पीयूष	तत्सम	
	पोल्टो	तद्भव	
	पौडी	तद्भव	
	प्युन	तद्भव	
	प्रकृति	तत्सम	
	प्रभु	तत्सम	
	प्राणी	तत्सम	
	प्राप्ति	तत्सम	
	पृथ्वी	तत्सम	
फ	फर्फर	तद्भव	
	फल	तत्सम	
	फल्लिन्	तद्भव	
	फस्टिने छन्	तद्भव	
	फुट्छ	तद्भव	
	फूल	तत्सम	
	फैली	तद्भव	
ब	बच्चाहरू	तद्भव	
	बर्षे	तत्सम	
	बहाड	आगन्तुक	
	बाली	तद्भव	
	बिजुली	तद्भव	
	बिज्जु	तत्सम	
	बुभ्न	तद्भव	
	बेला	आगन्तुक	
भ	भन्न	तद्भव	

	भर्दै	तद्भव	
	भाइ	तद्भव	
	भारी	तद्भव	
	भाव	तत्सम	
	भुरभुर	तद्भव	
	भो	तद्भव	
	भै	तद्भव	
म	मजुर	तद्भव	
	मन	तत्सम	
	मिलन	तत्सम	
	मीठा -मीठा	तद्भव	
	मुख (२)	तत्सम	
	मुस्कुराइन्	तद्भव	
	मेघ	तत्सम	
	मेरो	तद्भव	
	मोती (२)	तद्भव	
य	यति (२)	तद्भव	
	यो (४)	तद्भव	
	यौटा	तद्भव	
र	रङ्गधारे	तत्सम	
	रतन	तत्सम	
	रस (२)	तत्सम	
	रातो	तद्भव	
	राम्रा	तद्भव	
	राम्रो (२)	तद्भव	
	रोप्लान्	तद्भव	
ल	लच्किदा	तद्भव	
	लत्रिदो	तद्भव	
	लर्वर	तद्भव	
	लहरी	तद्भव	
	लाख	तद्भव	
	लाखा	तद्भव	
	लाखौँ	तद्भव	
	लाग्लिन्	तद्भव	
	लिएर	तद्भव	
	लुङ (२)	आगन्तुक	
	लुट	तद्भव	
	लौ (३)	तद्भव	

व	वनै	तत्सम	
	वर्ष	तत्सम	
	वर्षा	तत्सम	
	वरषी	तत्सम	
	वायुपंखी	तत्सम	
	विपट	तत्सम	
	विमान	तत्सम	
	वृक्ष	तत्सम	
श	शरद	तत्सम	
	शाख	तत्सम	
	शान	आगन्तुक	
	शिखर	तत्सम	
	शैल	तत्सम	
स	संगीत	तत्सम	
	स्नेह	तत्सम	
	संझिदा	तद्भव	
	स्वर्ग	तत्सम	
	सलिल (२)	तत्सम	
	साम्य	तद्भव	
	सारा	तद्भव	
	स्वर्ग	तत्सम	
	सुखजलधि	तद्भव	
	सम्झी	तद्भव	
ह	हररर	तद्भव	
	हलुका	तद्भव	
	ह्वैन	तद्भव	
	हुँदेन	तद्भव	
	है	तद्भव	
	हतार	तद्भव	
	होला	तद्भव	
	हुन्छ	तद्भव	
	हरा	तत्सम	
	हृदय	तत्सम	
	हो (४)	तद्भव	

यस कवितामा कविले जम्मा २१९ वटा शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् । यी शब्दहरूमध्ये तत्सम शब्द ८४ वटा तद्भव शब्द १२८ वटा र आगन्तुक शब्द ७ वटा प्रयोग गरेका छन् । यस कवितामा कविले वद्भव शब्दको बढी प्रयो गरेका छन् भने तत्सम शब्दको कम र आगन्तुक शब्दको ज्यादै कम प्रयोग गरेका छन् ।

४.२.३ स्रोतका आधारमा कक्षा दशको नेपाली किताबको म सडक बोल्दै छु शीर्षकको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

यस किताबमा समावेश गरिएका कविताहरूमध्ये चौधौं पाठमा म सडक बोल्दै छु शीर्षकको कविता समावेश गरिएको छ । पारिजातद्धारा रचित यस कवितामा जम्मा चारवटा श्लोकहरू छन् । यस कतितामा प्रयुक्त शब्दहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार तालिकाबद्ध गरिएको छ । अध्ययनमा शब्दस्रोतको आधारलाई ग्रहण गरिएको छ ।

वर्ण	शब्द	वर्ग	कैफियत
अ	अथवा	तत्सम	
	अपेक्षा	तत्सम	
उ	उही	तद्भव	
ओ	ओडारी	तद्भव	
क	कम्मर	तद्भव	
	कवाज	आगन्तुक	
	कसै (२)	तद्भव	
	कहिल्यै	तद्भव	
	कुखुरा	तद्भव	
	कुद	तद्भव	
	कुरिनटार	तद्भव	
	किन	तद्भव	
	किनकि	तद्भव	
ख	खत्तम	तद्भव	
	खसाल्ने	तद्भव	
	खेल (३)	तत्सम	
ग	गर्ने	तद्भव	
	गर्नेहरू	तद्भव	
	गरी	तद्भव	
	गरिएको	तद्भव	
	गाली	तद्भव	
	गीर	तद्भव	
	गुड	तद्भव	

	गुलामी	आगन्तुक	
घ	घाँटी	तद्भव	
	घुमफिर	तद्भव	
च	चटान	तद्भव	
	चालु	आगन्तुक	
	चिप्लेटी	तद्भव	
छ	छेकथुन	तद्भव	
	छैन	तद्भव	
ज	जसलाई	तद्भव	
	जस्तै	तद्भव	
	जाने	तद्भव	
	जिम्मेवार	आगन्तुक	
	जुधाउने	तद्भव	
	जोगीमारा	तद्भव	
	जोडिएर	तद्भव	
झ	झुर	तद्भव	
ट	ट्रक	आगन्तुक	
	ट्याङ्कर	आगन्तुक	
ड	डुब्न	तद्भव	
ढ	ढुङ्गा	तद्भव	
त	तर्साउन	तद्भव	
	तह	आगन्तुक	
	ताँती	तद्भव	
	तिमीहरू	तद्भव	
	त्रासद	तत्सम	
थ	थकित	तत्सम	
द	देखिन	तद्भव	
न	नगर	तद्भव	
	नगरिएको	तद्भव	
	नदी	तद्भव	
	नागढुङ्गा	तद्भव	
	निर्माण	तद्भव	
	निश्चल (२)	तत्सम	
प	पछ्याएर	तत्सम	
	पन्छाएर	तद्भव	
	पनि	तद्भव	
	पहाड	तद्भव	
	पहिरो	तद्भव	

	पानी	तद्भव	
	पास	आगन्तुक	
	पुरिइन्	तद्भव	
फ	फन्को	तद्भव	
	फूल	तत्सम	
	फेरि (२)	तद्भव	
ब	बगेर	तद्भव	
	ब्लास्टिङ	आगन्तुक	
	बस (३)	आगन्तुक	
	बाडी	तद्भव	
	बाँदरे	तद्भव	
	बाँधेर	तद्भव	
	बेकाल	तद्भव	
	बोल्दै छु (२)	तद्भव	
भ	भएन	तद्भव	
	भन्नेहरू	तद्भव	
	भनेर	तद्भव	
	भयो	तद्भव	
	भाँचिन्न	तद्भव	
	भीर (३)	तद्भव	
	भेल	तद्भव	
म	म (९)	तद्भव	
	मर्ने	तद्भव	
	मलाई (३)	तद्भव	
	मसँग	तद्भव	
	माटो	तद्भव	
	माथि	तद्भव	
	मान्छेहरू	तद्भव	
	मालबाहक	तद्भव	
	मारेर	तद्भव	
	मात्र	तत्सम	
	मैले	तद्भव	
	मृत्यु	तत्सम	
य	यति (२)	तद्भव	
	यस्तो	तद्भव	
	यात्रुबाहक	तद्भव	
र	र (८)	तद्भव	
	रद्धी	आगन्तुक	

	राख	तद्भव	
	रातोदिन	तद्भव	
ल	लगाएर	तद्भव	
	लाञ्छित	तत्सम	
	लाङ्ग्रे	तद्भव	
श	शब्दहीन	तद्भव	
स	सक्छु (४)	तद्भव	
	सक्ने	तद्भव	
	सडक (९)	आगन्तुक	
	सम्झेर	तद्भव	
	सम्भार	तत्सम	
	सर्प	तत्सम	
	सवारी	आगन्तुक	
	सलल	तद्भव	
	साधन	तत्सम	
	सुरक्षित	तत्सम	
	सोध	तद्भव	
	सोध्नुपर्ने	तत्सम	
ह	हराउँदिन	तद्भव	
	हिड	तद्भव	
	हुँ (४)	तद्भव	
	हुन्	तद्भव	
	हो	तद्भव	
	होइन (६)	तद्भव	

यस कवितामा कविले जम्मा १७० वटा शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् । यी शब्दहरूमध्ये तत्सम शब्द १८ वटा तद्भव शब्द १२९ वटा र आगन्तुक शब्द २३ वटा प्रयोग गरेका छन् । यस कवितामा कविले तद्भव शब्दको बढी प्रयो गरेका छन् भने तत्सम र आगन्तुक शब्दको ज्यादै कम प्रयोग गरेका छन् ।

४.३ शब्दवर्गका आधारमा समपूर्ण कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका तीनवटै कविताहरू आकारगत हिसाबले साना छन् । जसमध्ये पाठ २ मा समावेश गरिएको सन्तुष्टि शीर्षकको कवितामा नामवर्गका शब्दहरू ७५ वटा, सर्वनाम वर्गका शब्दहरू १३ वटा, विशेषणवर्गका शब्दहरू २२ वटा, क्रियावर्गका शब्द ३७ वटा, क्रियाविशेषण वर्गका शब्दहरू २४ वटा, संयोजक वर्गका शब्दहरू २ वटा र

निपात वर्गका शब्दहरू ८ वटा गरी जम्मा १८१ वटा शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । यस कवितामा, नामयोगी र विस्मयादिबोधक वर्गका शब्दहरू प्रयोग गरिएका छैनन् ।

त्यसैगरी पाठ ८ मा समावेश गरिएको वर्षा शीर्षकको कवितामा जम्मा २१९ वटा शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् जसमध्ये नामवर्गका शब्द १०२ वटा, विशेषणवर्गका शब्द ३६ वटा, क्रियावर्गका शब्द ३३ वटा, क्रियाविशेषण वर्गका शब्द ४४ वटा र निपात वर्गका शब्द ४ वटा रहेका छन् । यस कवितामा सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक र विस्मयादिबोधक वर्गका शब्दहरू प्रयोग गरिएका छैनन् ।

कक्षा दशको नेपाली किताबको पाठ १४ मा समावेश गरिएको म सडक बोल्दै छु शीर्षकको कवितामा जम्मा १७० वटा शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । जसमध्ये नामवर्गका शब्द ६२ वटा, सर्वनामवर्गका शब्द १९ वटा, विशेषणवर्गका शब्द १८ वटा, क्रियावर्गका शब्द २९ वटा, क्रियायोगी वर्गका शब्द ३० वटा र संयोजक वर्गका शब्द ११ वटा र निपात वर्गको शब्द १ वटा रहेका छन् । यस कवितामा कविले नामयोगी र विस्मयादिबोधक वर्गका शब्दहरू प्रयोग गरेका छैनन् ।

माथिको तथ्याङ्कलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ

कविता	नाम	सर्वनाम	विशेषण	क्रिया	ना.यो.	क्रि.वि	विस्म.	संयोजक	निपात	जम्मा
सन्तुष्टि	७५	१३	२२	३७	००	२४	००	२	८	१८१
वर्षा	१०२	००	३६	३३	००	४४	००	००	४	२१९
म सडक बोल्दै छु	६२	१९	१८	२९	००	३०	००	११	१	१७०
जम्मा	२३९	३२	७६	९९	००	९८	००	१३	१३	५७०

समग्रमा हेर्दा कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका तीनवटा कविताहरूमा जम्मा ५७० वटा शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । जसमध्ये नामवर्गका शब्दहरू २३९, सर्वनामवर्गका शब्दहरू ३२, विशेषणवर्गका शब्द ७६, क्रियावर्गका शब्द ९९ क्रियाविशेषण वर्गका शब्द ९८ र संयोजक वर्गका शब्द १३ वटा र निपात वर्गका शब्द १३ वटा रहेका छन् । यी कविताहरूमा सबैभन्दा बढी नामवर्गका शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् भने विस्मयादिबोधक तथा नामयोगी वर्गका शब्दहरूको प्रयोग शून्य रहेको छ ।

४.४ शब्दस्रोतका आधारमा समपूर्ण कविताहरूमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन

कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका तीनवटा कविताहरूमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक तीनवटै स्रोतका शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । जसमध्ये १८१ शब्दमा रचना गरिएको

सन्तुष्टि शीर्षकको कवितामा ५५ वटा तत्सम, ११७ वटा तद्भव र ९ वटा आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएका छन् ।

त्यसैगरी वर्षा शीर्षकाको कवितामा तद्भव शब्दको बढी प्रयोग गरिएका छन् । जम्मा २१९ शब्दमा रचना गरिएको उक्त कवितामा तत्सम शब्द ८४, तद्भव शब्द १२८ र आगन्तुक शब्द ७ वटा प्रयोग गरिएका छन् ।

त्यस्तै म सडक बोल्दै छु शीर्षकाको कवितामा अन्य शब्दको तुलनामा तद्भव शब्दको बढी प्रयोग गरिएका छन् । जम्मा १७० शब्दमा रचना गरिएको उक्त कवितामा तत्सम शब्द १८, तद्भव शब्द १२९ र आगन्तुक शब्द २३ वटा प्रयोग गरिएका छन् ।

जसलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

कविता	तत्सम शब्द	तद्भव शब्द	आगन्तुक शब्द	जम्मा
सन्तुष्टि	५५	११७	९	१८१
वर्षा	८४	१२८	७	२१९
म सडक बोल्दै छु	१८	१२९	२३	१७०
जम्मा	१५७	३७४	३९	५७०

समग्रमा हेर्दा कक्षा दशको नपाली किताबमा समावेश गरिएका तीनवटै कविताहरूमा शीर्षकोसद्भव शब्दको बढी प्रयोग गरिएका छन् । कूल ५७० वटा शब्दहरूमध्ये १५७ वटा तत्सम शब्द, ३७४ वटा तद्भव शब्द र ३९वटा आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएका छन् ।

अध्याय पाँच

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

५.१ सारांश

कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका तीनवटा कविताहरूमा जम्मा ५७० वटा शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । जसमध्ये नामवर्गका शब्दहरू २३९, सर्वनामवर्गका शब्दहरू ३२, विशेषणवर्गका शब्द ७६, क्रियावर्गका शब्द ९९ क्रियाविशेषण वर्गका शब्द ९८ र संयोजक वर्गका शब्द १३ वटा र निपात वर्गका शब्द १३ वटा रहेका छन् । यी कविताहरूमा सबैभन्दा बढी नामवर्गका शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् भने विस्मयादिबोधक तथा नामयोगी वर्गका शब्दहरूको प्रयोग शून्य रहेको छ ।

शब्द स्रोतका आधारमा हेर्दा कक्षा दशको नपाली किताबमा समावेश गरिएका तीनवटै कविताहरूमा शीर्षकोसद्भव शब्दको बढी प्रयोग गरिएका छन् । कूल ५७० वटा शब्दहरूमध्ये १५७ वटा तत्सम शब्द, ३७४ वटा तद्भव शब्द र ३९वटा आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएका छन् । यी कविताहरूमा कविले तद्भव शब्दको शब्दको बढी र आगनतुक शब्दको कम प्रयोग गरेका छन् ।

५.२ निष्कर्ष

कक्षा दशको नेपाली किताबमा जम्मा तीनवटा कविताहरू समावेश गरिएका छन् ती कविताहरूमा देशप्रेम, प्रकृतिप्रेम, समाज सुधारको, मानव जीवनको मूल्य तथा समाजका विकृति विसङ्गतिप्रति तीव्र असन्तुष्टिको भावना प्रष्ट झल्केको पाइन्छ । आकारगत हिसाबले केही छोटा कविताहरू भएता पनि अर्थगत हिसाबले निकै राम्रा र ओजपूर्ण छन् । अहिलेसम्म जे-जति साहित्यिक तथा पाठ्यपुस्तकका शब्दभण्डारबारे अनुसन्धान भएका छन्, त्यसबाट अन्य भन्दा तद्भव शब्दकै प्रयोग बढी देखिनु नेपाली भाषाको मौलिकताको निर्वाहका दृष्टिले सुखद नै मान्नु पर्ने हुन्छ । प्रस्तुत शोध अध्ययनपश्चात प्रप्त निष्कर्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) यस किताबको तीनवटा कवितामा जम्मा ५७० शब्दहरूको प्रयोग देखिन्छ ।

(ख) आवृतिका दृष्टिले प्रयेग भएका शब्दहरू कम नै छन् ,

(ग) विशेषगरी स्वर वर्ण तर्फ अ, आ र उ तथा व्यञ्जन वर्णतर्फ कण्ठ्य र द्योष्ठ्य वर्णहरूबाट बनेका शब्द आवृत्ति भएका देखिन्छन् ,

कुनैपनि कृति, साहित्यिक रचना तथा विद्यालय एवम् क्याम्पसका पाठ्यसामग्रीहरूको शब्द भण्डार वा शब्द अध्ययनलाई व्यवस्थित र आधिकारिक बनाउन पाठ्यक्रममा नै निर्दिष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ । आधिकारिकताका लागि बजारमा प्रकाशनमा आएका विभिन्न नेपाली शब्दकोशहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी विषय विज्ञहरूको सहमति पछि त्यसलाई जनहितका लागि सार्वजनिक सूचना मार्फत् सूचित गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । यसैगरी साहित्यिक रचना सृजना गर्दा कसिने व्यवस्था हुनु जरुरी देखिन्छ । त्यसैगरी शब्दस्रोत विभाजन अझैपनि समस्या रहिरहेकैले शब्दकोश प्रकाशनमा वर्गविभाजनको प्रकार्यलाई अनिवार्य गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

५.३ उपयोगिता

कुनैपनि शोध अध्ययन आफैमा उपयोगी त हुन्छ नै । यद्यपि उत्कृष्ट साहित्यिक कृतिहरूको शब्दभण्डारसम्बन्धी अनुसन्धान अझ उपयोगी ठहर्छ । यसर्थ यस शोध अध्ययनको उपयोगितालाई नीतिगत र प्रयोगगत तहबाट स्पष्ट पार्दा अझ सरल हुने देखिन्छ ।

५.३.१ नीतिगत तह

कुनैपनि शैक्षणिक संघ संस्था तथा विद्यालय, महाविद्यालय वा कलेजहरूले निश्चित तहको उपाधिका लागि शोध अनुसन्धान गराउँदा तहगत स्तरीयतालाई ध्यानमा राखी केन्द्रिय तहबाट नै त्यस्ता सामग्रीहरूको निर्धारण गरी तोकिदिने व्यवस्थ ागर्न जरुरी देखिन्छ ।

यसैगरी सम्बन्धित निकायले शब्दभण्डारसम्बन्धि शोध अनुसन्धानबाट नयाँ नयाँ शब्द र प्रचलित तथा अप्रचलित शब्दको अनुशन्धानका साथै शब्दप्रयेगको सरल व्यवस्थातर्फ पनि ध्यान दिन सर्कुलर नै गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.३.२ प्रयोगगत तह

शब्दहरूको अध्ययन अनुसन्धानखन्तर्गत शब्दप्रयेगको सान्दर्भिकता, आवश्यकता तथा त्यसको उपयोगितालाई ध्यानमा राखी शिक्षण कार्यक्रमबाट नै अगाडि बढाउनु उपयोगी ठहरिने देखिन्छ । यसैगरी भाषा शिक्षकहरूले शब्दार्थ शिक्षण गराउँदा व्यावहारिकता, नवीनता, उपयोगिता तथा प्रयोग क्षेत्र एवम् व्यापकतालाई पनि ध्यान दिनु जरुरी पर्न गएकोले यसतर्फ सचेत हुने समय आइसकेको देखिन्छ ।

५.४ भावी अनुसन्धानका सम्भाव्य शीर्षकहरू

(क) कक्षा दशको नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कथामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन,

(ख) दशको किताबमा समावेश गरिएका निबन्धमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन,

(ग) कक्षा दशमो नेपाली किताबमा समावेश गरिएका जीवनीमा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन,

सन्दर्भसामग्री सूची

अधिकारी, हेमाङगराज र बद्रीविशाल भट्टराई (सम्पा. २०७०), **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश,** (दोसं.) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

अवस्थी, महादेव र ऋषिराम शर्मा (२०५५, दो सं) **नेपाली व्यवहारिक व्याकरण र अभिव्यक्ति,**काठमाडौ : एकता बुक्स प्रा.ली.

खतिवडा, हरिनारायण (२०६८), **कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त तत्सम शब्दहरूको अध्ययन, सिधुली बहुमुदी क्याम्पस,** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोत्रपत्र,

ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०७०, चौ.संस), **उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण,** काठमाडौं : भूँडीपुराण प्रकाशन्र. ।

दवाडी, नारद प्रसाद (२०७१), **'ऋतुबिचार' खण्डकाव्यमा प्रपुक्त तद्भव शब्दहरूको अध्ययन**, सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. ।

पोखरेल, बालकृष्ण सहित अन्य (सम्पा. २०५५), **नेपाली बृहत् शब्दकोश,** (पुर्नमुद्रण) काठमाडौं नेपनल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६२, दो. सं.), **माध्यमिक नेपाली व्याकरण, अभिव्यक्ति र** अभ्यास, काठमाडौं : तलेजु प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज, (२०५४), **शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू,** काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, रामकुमार (२०७१) **राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा प्रयुक्त तद्भव शब्दहरूको अभययन,** सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि. वि. ।

प्रधान, लक्ष्मी (२०७२), **कक्षा आठको नेपाली किताबको कवितामा प्रयुक्त शब्दहरूको अध्ययन र वर्गीकरण,** सिन्धुली बहुमुखी क्याम्पस, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. ।